

Ф. Р. АДЛЕР.

58

**КРИТИКА ЗВІТУ
АНГЛІЙСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ
про
С. С. С. Р.**

В перекладі і з передмовою

М. Галагана.

⊠*⊠
⊠*⊠

1925.

КИЇВ. — ПРАГА. — ЛЬВІВ.

Видання Закордонної Групи У. С. Д. Р. П.

٤٠

015,19 29 06,10
Ф. Р. АДЛЕР.

**Критика звіту
англійської делегації
про С. С. С. Р.**

В перекладі і з передмовою

М. Галагана.

~~42625~~

(29(12))

1925.

КИЇВ — ПРАГА — ЛЬВІВ.

Видання Закордонної Групи У. С. Д. Р. П.

Львівська державна
наукова бібліотека

№

6

П Е Р Е Д М О В А.

Три роки тому назад, випускаючи на початку 1922 р., в українському перекладі книжку К. Каутського „Диктатура пролетаріату“, в своїм післяслові до цієї книжки ми писали:

„Не диво, що така подія, як захоплення влади большевиками, притягла до себе увагу цілого світу, бо на початку большевицького панування мало хто, сумнівався в тому, що Російська Комуністична Партія є справді класовою партією російського пролетаріату.

Європейська буржуазія, настрашена большевицьким переворотом, ... тремтіла перед примарою соціалістичної революції...

Цілком зрозуміло, що й європейський пролетаріат в підвищеним інтересом слідкував за розвитком подій на теренах колишньої російської імперії, бо він уважав, що під проводом большевиків починає здійснюватись його давня мрія про визволення з кайданів капіталізму“.

За що недовгу цобу обставини дуже змінились. Правда, інтерес до того, що відбувається на великих просторах сходу Європи під большевицькою диктатурою, не тільки не зменшився, але навпаки він навіть підвищився; буржуазні і соціалістичні кола Західної Європи, та й цілого світу, продовжують пильно слідкувати за всіма зігзагами большевицької політично-тактичної лінії. Але загально можна сказати, що відношення до большевиків як з боку буржуазії, так і з боку переважаючої більшості пролетаріату тепер уже не таке, як було тому 3-5 років.

Буржуазія вже більше не боїться примари соціалістичної революції, яку заповідали большевики на цілому світі, бо вона бачить, що самі-ж вони замість

заведення в себе соціалістичного ладу стали відновлювати на цілому просторі С. С. С. Р. капіталізм і то в найгіршій його формі — у формі державного капіталізму. Що політична влада і надалі спочиває в руках Рос. Ком. Партії, це вже не лякає її, бо-ж буржуазно-капіталістичні кола й уряди мали діло з попередніми абсолютистичними урядами царської Росії, то можуть вони знайти спосіб порозуміння також і з деспотичною владою олігархів із числа членів політбюро Р. К. П. Всі великі держави Європи вже визнали de jure совітсько-большевицький уряд, і С. С. С. Р. починає навіть грати певну роль (тимчасом більше пасивну, яко загроза) в деяких комбінаціях європейської політики, коли одна сторона (як напр. Туреччина або Німеччина) хоче шахувати дипломатично-політичні ходи своїх противників. Концесії, видавані большевиками європейським капіталістам, ще більше внесли замирення у відносини між оцими непримиримими колись противниками. Але з другого боку й організований та класово свідомий пролетаріят має також нагоду на власному досвіді пересвідчитись, які в дійсності цілі переслідують московські большевики і яку політику вони провадять за допомогою свого міжнароднього апарату, що іменується Комінтерном. Внесення розколу в ряди політично і професійно-організованого пролетаріату, розбиття його організацій, намагання підпорядкувати робітничий рух цілого світу диктату Москви, скасування основ демократичного устрою партійних і професійних робітничих організацій та запровадження натомість принципу диктатури центральних органів і навіть окремих осіб, іменованих Москвою, все це спричинилось до того, що політично-вихованій і вишколеній у боротьбі за свободу і демократію європейський пролетаріят одсахнувся від комуністично-большевицьких провадарів, належно оцінивши цілі і методи їх праці. Невеличка меншість європейського робітництва залишалась ще вірною заповітам московських диктаторів,

але переважна його більшість за ними не пішла. Авреол слави „визволителів пролетаріату“ став дуже помітно зникати над головами большевиків. Останні роки пройшли в Зах. Європі під знаком зменшення числа адептів Комінтерну, а його секції по окремих державах переживали серйозні кризи та з кожним роком втрачали все більше своїх членів.

Англійське робітництво виявило найбільший опір супроти комуністичних ідей і большевицько-московських диктаторських метод діяльності. Аж до цього часу комуністична партія в Англії нараховує всього тільки 3200 дійсних членів. На виборах до парламенту в кінці 1923 р. три виставлені англійською комуністичною партією кандидати зібрали всього лише 25.000 голосів, в той час коли Англійська Робітнича Партія одержала понад 4,5 мільйони голосів. На останніх виборах у жовтні 1924 р. кількість голосів, поданих за Англ. Роб. Партію збільшилась до 5,6 мільйонів, а число комуністичних голосів ще зменшилось. Все це свідчить, що большевизм в Англії не має ґрунту й виглядів для свого поширення серед англійського робітництва.

Однак саме явище большевизму не могло не заінтересувати широкі робітничі кола Англії. Хоч англійський робітник щодо себе самого рішуче відкидав ідею большевизму, але факт існування на просторах колишньої російської імперії громадсько-політичного ладу, який творці його називають „диктатурою пролетаріату“, викликав у нього бажання точніше довідатись, про те, який же власне реальний зміст криється за большевицькою революційно-соціалістичною фразеологією. Наслідком цього інтересу було те що англійські робітничі організації рішили послати до С. С. С. Р. спеціальні делегації, які мали-б завдання вистудіювати на місці совітський устрій та умови соціально-господарського життя. Перша така делегація виряджена була ще в 1920 р., а друга в кінці 1924р. Ця остання опублікувала про свою подорож до С. С.

С. Р. величезний звіт, який своїм змістом викликав обурення серед європейських соціалістів. Оця книжка і в власне критикою того звіту англійської делегації проф. союзів про внутрішній стан С. С. С. Р. і політику совітського уряду.

Автор книжки Фр. Адлер уже довгий час займав провідне становище в міжнародньому пролетарському рухові. Подібно до інших європейських соціалістів, він також пережив певну еволюцію своїх поглядів на большевизм. Це він був ініціатором і душею „Міжнародньої Спілки Соціалістичних Парцій“ (т. зв. 21/2 Інтернаціонал), яка утворилась на початку 1922р. у Відні із тих партій, що виступили із II Інтернаціоналу і не приступили до III Інтернаціоналу. „Спілка“ поставила була своєю метою об'єднати всі течії міжнароднього робітничого руху, ц. т. організувати один Інтернаціонал, в який увійшли-б як праві соціалістичні партії, що об'єднані були в II Інтернаціоналі, так і комуністичні партії, об'єднані в московському III Інтернаціоналі.

Сам характер завдання, яке поставила собі „Спілка“, змушував її членів, а значить і її проводаря Фр. Адлера придержуватись дуже „обережною“ тактики щодо большевиків, яких вони конче хотіли притягти до єдиного пролетарського фронту, як ліве його крило. Ця „обережність“ заходила иноді надто далеко, звязувала свободу поступовання членів „Спілки“ та здержувала їх перед одвертим виступом проти большевицьких вчинків навіть у таких випадках, коли, здавалось-би, не було жадних причин не виступити з рішучим протестом та осудом большевицького поступовання. Так сталось уже під час установчого з'їзду „Спілки“. В цей якраз час московські большевики мілітарно окупували Грузію. Ніхто инший, як сам Фр. Адлер, котрий головував тоді на з'їзді, не поставив на обміркування внесеної пропозиції рішуче запротестувати проти збройного імперіялістичного нападу комуністичної Москви на демокра-

тичну Грузію. Ми вже не говоримо про те, що про окупацію московськими більшовиками України, Білорусії та ин. на з'їзді навіть не було згадувано, хоч через одного із учасників з'їзду ми подали відповідний меморандум, у якому закликали з'їзд зайнятись розглядом цієї справи та зайняти певне становище щодо червоного імперіялізму Москви супроти своїх сусідів.

За чотири роки, які минули з того часу більшовики дали доволі матеріалу для „наглядного навчання“ про свою природу; вони встигли відштовхнути від себе багатьох своїх колишніх симпатиків чи напівсимпатиків. Одним із доказів цього є оця книжка, якої автор ще недавно належав до категорії останніх. Його критика звіту англійської делегації ясно свідчить про значну зміну позіцій автора книжки, а значить і всіх тих, що поділяли і тепер поділяють його погляди на більшовиків та їх методи праці. Критика звіту делегації зроблена Фр. Адлером у формі зовнішнє лагідній і коректній; але від цього не тільки не зменшується, а навіть збільшується її сила морального знищення й запламування як самого звіту, так і його авторів. Фр. Адлер виразно підкреслює й осуджує ганебність звіту, яка чи не найбільше виявилась в тому, що Англійці прикладають два мірила для оцінки того самого явища: одно щодо самих себе, до „британців, які ніколи не будуть рабами“, а друге щодо „тубольців“, для яких стан рабства є нібито явищем більше-менше нормальним.

У книжці Фр. Адлера вказується, розуміється, і на інші ганебні моменти в звіті англійської делегації, яка стала на позіцію виправдування більшовиків, але ми тут звертаєм особливу увагу на самий спосіб трактування Англійцями трудових мас інших народів: „британець“ є істота, що характеризується певною вищістю відносно якого-сь „тубольця“. Це сумне явище свідчить про те, що

навіть де-які проводарі пролетарської армії ще не засвоїли собі справжнього ідейного змісту боротьби за здійснення соціалізму, який означає визволення всього людства від усіх форм рабства, неволі й визиску.

На жаль і сам автор критики звіту не є вільний від подібного закиду, бо й він так само, як і автори звіту, цілком легковажно ставиться до оцінки значіння і необхідности правильного вирішення національного питання на сході Європи. Він немає підстави не знати про те, що большевики потоптали право націй на самоозначення і що не тільки Грузія, але й Україна чи Білорусь так само здобуті збройною силою імперіялістичної московської червоної армії. Однак у своїй книжці Фр. Адлер говорить тільки про імперіялізм Москви супроти Грузії, а питання про імперіялізм її супроти інших країн він так само обминає мовчанням, як це роблять і „практичні“ британці, яких він так дошкульно скритикував за їх „підмальований“ звіт про С.С.С.Р.

Ми не перестанем повторювати, що питання про здійснення права українського народу на самоозначення та незалежне державне існування стане актуальною проблемою європейської політики тільки тоді, коли сам український трудовий люд своєю активною боротьбою примусить відповідні чинники європейської політики, в тому числі і соціалістичні партії, поставити цю проблему на порядок денний для вирішення її, як пекучого питання реальної дійсности. Чужинці за нашу свободу боротись не будуть.

Ми уважаєм за необхідне подати в українській мові крижку Фр. Адлера, яка допоможе кожному, хто її прочитає, ясно усвідомити собі, як ставляться до нас чужинці і як повинні до них поставитись ми, члени поневоленої української нації.

ПРО ЗВІТ ТА ЙОГО АВТОРІВ.

В кінці лютого 1925 року появилася „Офіційний звіт англійської делегації тред-юніонів, яка відвідала С. С. С. Р. в листопаді та грудні 1924 року“. З зовнішнього боку видання може заімпонувати: 275 сторінок доброго друку, на доброму папері, з 19 ілюстраціями на цілу сторінку — почасти навіть у барвах, — з великою кількістю діаграмів, 2-ма географічними картами, статистичними таблицями, поазбучним покажчиком, який обіймає 15 стор. Матеріал укладено наглядно, мова ясна й переконуюча. Одним словом, — щодо зовнішності, то слід признати за цілком справедливу думку офіційного місячника англійського робітничого руху „Labour Magazin“, який пише: „професійні союзи та робітничий рух можуть пи ш а т и с ь цією працею“.

Зовсім инакше виглядає справа з внутрішнім змістом цього звіту. Тут ми не можемо погодитись із твердженням „Labour Magazin“, ніби-то „праця виконана в дусі повної об'єктивности“. В дальшому ми обгрунтуємо докладніше цю нашу думку, але вже тут автор цих рядків повинен одверто заявити, що від часу воєнних ексцесів німецьких соціал-імперіялістів жадна книжка не вразила його ганебністю висловлених думок та своєю безсоромністю так, як вразив його цей „звіт“. І подібно до того, як у трудні воєнні часи доводилось виступати не зважаючи на особисту приязнь, не потураючи нікому і нічого

не приховуючи, так і тепер треба голосно говорити про цей звіт, бо тепер, як і тоді, на карту поставлено найдорогше, що ми можемо втратити: честь робітничого руху.

Насамперед зазначимо, хто несе відповідальність за цей звіт. Обрана на конгресі англійських тред-юніонів у Гулі Генеральна Рада в кінці вересня 1924 року постановила обрати спеціальну делегацію, якій було доручено дослідити продукційні, соціальні та політичні умови життя в С. С. С. Р. Разом з тим ця делегація мала відповісти візитою на візиту представників російських проф. союзів, які на чолі з Томським відвідали Англійців у Гулі, а також взяти участь у Всеросійському конгресі проф. союзів. Делегація складалась із 7 членів, із яких один — Персель — був у С. С. С. Р. з делегацією ще в 1920 р.; ніхто із членів делегації не розуміє російської мови. Через це делегація взяла з собою ще трьох „фахівців“, які не тільки добре володіють російською мовою, але й добре знають дореволюційну Росію, бо довго перебували там перед війною та підчас її. Всі ці три помішники були раніше в Росії яко дипломатичні урядовці англійського правительства. Гринфелл, який був раніше начальником морських в'язниць у Гонкгонку, служив потім при морському міністерстві в Лондоні; від 1912 до 1917 р. був морським аташе англійського посольства в Петербурзі, а пізніше один рік був на такій же посаді у Финляндії. Мак-Донелл прибув до Росії 1902 р; в р. р. 1907-1916 був англійським віце-консулом у Баку, потім три роки служив при англійському військовому штабі на Кавказі та в Персії. 1919 р. він у ранзі майора був у складі англійського окупаційного війська в Грузії. *) Він закінчив свою дипломатичну кар'єру лише 1923 р. в Міністерстві Закордон-

*) Стор. 215 „Звіту“.

них Справ у Лондоні. Джордж Юнг був на англійській дипломатичній службі в різних місцях; в р. 1896-1915 — у Росії. Гринфелл став членом Незалежної Робітничої Партії 1919 р.; Юнг вступив до Робітничої Партії 1915 р. і, jako перекладчик, супроводив уже першу англійську делегацію, вислану до С. С. С. Р. (1920 р.). Про відношення до робітничого руху Мак-Донелла у звіті, із якого взяті всі ці відомости, нічого не сказано. Гринфелл і Юнг, які лише здалека знали де-що про робітний рух, одразу перескочили до большевицьких ідей, як це часто трапляється з людьми такого сорту. В їх симпатіях до сучасних російських володарів сумніватись не можна. Гринфелла вже давніше уважали за довірену особу лондонського совітського посольства. Юнг є видатний стиліст, який написав кілька праць про зовнішню політику та працював на журналістичному полі; він був кореспондентом із Німеччини ліберальної газети „Daily News“ під час німецької революції.

Сім членів делегації не все відомі професіоналісти: Джон Бромлей, Алан Фіядлей, Артур Персель, Герберт Сміт, Бен Тіллет, Джон Тернер, та Фред Брамлей; останій з 1923 р.—генеральний секретар конгресу тред-юніонів. Як констатував з задоволенням „Daily Herald“ після обрання делегатів, три члени делегації, в одночасно також і членами „англо-російського парламентарного комітету“; вже ця одна обставина досить характеризує їх упередженість на користь С. С. С. Р. Персель, голова делегації, в також головою англо-російського комітету. Але, як це ми побачимо далі, роля членів делегації в складанні звіту в значно меншою за ролю „фахівців.“

Праця делегації під час подорожі та при складанні звіту ясно відзначається від праці фахівців. Працю цих останніх делегація особли-

во підкреслила та з подякою відзначила її у „Звіті“. У друкованому звіті тільки передмова написана й підписана делегацією. Окрім того, „висновки“ на ст. 171 та 217 підписані поруч фахівців також і делегатами. Але сам той звіт є продукт праці трьох експертів і в більшій частині своїй написаний Джоржем Юнгом. Цей самостійно написав 2/5 цілої книжки; дальші 2/5 написані ним укупі з Мак-Донеллом. Співробітництво Грінфелла обмежилось написанням лише одної невеликої глави (6 стор.) про Червону Армію. Мак-Донелл особисто написав 3 глави (36 стор.). За найбільше важні з політичного погляду частини звіту відповідає насамперед Юнг і поруч його Мак-Донелл.

Подорожування делегації.

Те, про що в передмові розповідає сама делегація, є власне звичайне оповідання про подорожування та зупинки в дорозі. Лише подекуди, трохи наївно, просвічує політична тенденція. Так, напр., із розмови з залізничними кондукторами (що супроводили потяг делегації), які „вільно оповідали про умови свого життя та одверто висловлювали особисті свої нарікання на де-які тяжкі порядки що до їх праці,“ робиться висновок, що „це до певної міри протирічить погляду, ніби то в сов. Росії такого роду висловлювання необережні й нерозважливі“. (стор. XIII). Знов же із „одушевленої демонстрації робітників та службовців проф. союзів“, якою зустріли делегацію в Тифлісі, робиться такий висновок: „ця демонстрація виявляла тверде, одностайне одобрення робітниками сучасної урядової системи в Грузії“ (стор. XXI).

Подорожування, подібні до його, яке відбула делегація, для самих учасників його без уся-

кого сумніву, бувають дуже повчачі. Вони дають багато вражіннь про чужі країни та народи і сприяють розширенню кругогляду мандрівників. Інша-ж зовсім справа, коли таким подорожуванням пробують надати більшого значіння; коли самі вояжери або їх аудиторія на батьківщині починають думати нібито з цих мандрівок вертаються не з купою випадкових вражіннь, а з багажем ґрунтовних знань, які рівновартні результатам серйозного дослідю. Так було вже два рази. Треба тільки пригадати собі подорож чотирьох шотландських депутатів, членів Робітничої Партії, до Рурської області в лютому 1923 р. (вони приїхали, поглянули й вернулись з готовим планом, котрий їм піддав хтось із заінтересованих людей: мовляв „єдиний вихід є інтернаціоналізація Руру“) — щоб зрозуміти, як легко в подібних обставинах пошитись у дурні. Ця небезпека загрожує Англійцям більше, ніж мандрівникам з інших країн, завдяки особливостям англійської манери. Вони звикли підходити до розв'язання всякої проблеми „без жадного упередження“, т. т. вони ознайомлюються з предметом, не будучи зовсім зв'язані „теорією“; а це означає, що вони в такому разі незв'язані також і з досвідом інших людей. Не підлягає сумніву, що така „відсутність упередження“ в де-яких випадках надзвичайно користна; при своїх екскурсіях до цілком ще недосліджених і своєрідних областей Англійці не раз досягали блискучих результатів. Але в більш нормальних випадках хиби такої методи виявляються особливо ясно. Іноді просто треба дивуватись, як легко й безкритично ці мандрівники приймають за правду все те, що вони випадково бачать або чують, і як легковажно й необачно формулюють свої висновки. Читаючи отакі звіти, мимоволі пригадуєш собі анекдот про од-

ного англійського лорда, який ледве вступив уперше на континент в Остенде та поснідав, а вже заготував собі негайно до книжечки своє перше вражіння: „на континенті всі кельнери рудоволосі.“

Оскільки мандрівки служать для розваги та збогачення особистого кругогляду,—це є тоді приватна справа кожного. Але коли мандрівники виявляють претензію, щоб їх звіти розглядались як підсумок досліду, котрий заслуговує уважного до себе відношення, то вони мусять примиритись з критичним аналізом їх основних постулатів.

І ось тут-то й криється головний гріх делегації, як такої. Вона намагається представити в формі результатів поїздки те, про що вона не мала змоги довідатись. Делегація намагається утворити вражіння, ніби то вона може взяти на себе відповідальність за літературний твір своїх „фахівців.“ У передмові є, звичайно, і такі місця, котрі можна витолкувати, як спробу делегації відмежуватись від них; але загалом бажання надати цьому творові в громадській opinіi авторитет у звіту цілої англійської делегації тред-юніонів сумніву не підлягає. Та й самі „фахівці“ допомагають цьому зі свого боку; вони частенько дуже скромно говорять про висновки та вражіння „делегації,“ коли що найбільше могла-б іти мова про їх власні вражіння й висновки. Вже на заголовній сторінці це видання означене, як „офіційний звіт англійської делегації тред-юніонів,“ а в передмові говориться, що „всі ці звіти (ц. т. звіти фахівців.—Фр. А.) містять у собі одноголосно прийяті висновки, до яких прийшли делегати ще перед тим, як вийшли з Росії (стор. XXIII). Що саме треба розуміти під отими „висновками,“—про це читач так і не може довідатись. Чи тут мається на увазі

два „загальні висновки“ по 20 рядків кожний, котрі підписані членами делегації і фахівцями (стор. 171 і 217); чи може це є численні т. зв. „висновки“ та „загальні висновки,“ котрі містяться на кінці кожної окремої глави; чи нарешті, це є ті, подекуди дуже важні висновки, які вміщені всередині глав, але не повторюються на кінці їх? *) Але в кожному разі мова йде про висновки, які були прийняті ще в С. С. С. Р., ц. т. ще перед тим, як був складений звіт. Через це для кожного, хто серйозно студіює цей звіт, мусить стати зовсім очевидним, що це є звіт „фахівців“. Одже треба цілком ясно й недвозначно сказати, що спроба надати цьому звітові авторитетність звіту делегації англійських тред юніонів є нічим не оправдана претензія, бо члени делегації не розпоряджали жадними даними, щоб написати такий великий звіт та совісно прийти до тих оцінок, які у звіті висловлені. Ми шануємо „наукові експедиції,“ але все ж таки вже час, аби деякі товариші зрозуміли різницю між серйозним дослідженням і легковажним дилетантизмом!

Звіт „фахівців“.

Фактичним керманичем експедиції був не Персель, а Дж. Юнг. Не обрані члени професійного центру, але притягнені ними фахівці були головними дієвими особами в цій мандрівці і є справді відповідальними за цей звіт. Як уже ми зазначили, вони прекрасно володіють мовою та знають краєві умови. Через це хоч їх працю і не можна уважати за звіт делегації

*) Див. напр. уступ про свободу друку (стор. 120-121), про який у „загальних висновках“ не згадано ні одним словом.

тред-юніонів, але вона заслуговує такого самого серйозного розгляду, як і праці інших осіб, що відвідували С. С. С. Р. Однак характеристичною рисою майже всіх таких праць є одна хиба: автори їх, звичайно, вже наперед складають собі певну думку на користь большевизму, або проти нього і користуються своїми писаннями тільки для ілюстрацій свого погляду. Цілком безнадійним було б сподіватись иншого відношення до політичної проблеми, яка так глибоко хвилює всіх. Що до тієї історичної доби, яку ми тепер якраз переживаємо, то „відсутности упередження“ тут не буває.

Ніхто не буде дорікати Дж. Юнга за те, що він має великі симпатії до большевизму. Коли він має охоту написати книгу на захист С. С. С. Р., — то це його право. Але з другого боку, читач його книги має право та навіть зобов'язаний насамперед поставити запитання, якими джерелами він користується. Річевий зміст книги можна коротко й точно характеризувати тільки так: це є інтерв'ю з представниками совітської влади. Власні, безпосередні спостереження авторів книги грають цілковито підрядну роль; більша частина книги носить кабінетний характер, складається із матеріалів, які подала совітська влада в писаній або в усній формі, а почасти із матеріалу, здобутого по різних показниках та з иншої загально-приступної літератури. Зіставлення цього матеріалу, розуміється, є корисним, особливо для Англії, де про все це знають дуже мало, але при користуванні тим матеріалом не слід забувати, що це є офіційний матеріал Сов. уряду*) і що він поданий у книзі з усією

*) Недавно появилась на англійській мові книга, яка має ту саму ціль, але служить їй у ширшому масштабі і має

тією спритністю, якою відзначається кожна офіційно-підмальована література. Така спритність виявляється і в тому, що не замовчані і „темні сторони“; це дає змогу виправдуватись проти закидів, що приховуються загально-відомі факти. Хто дасть собі труд уважно простудіювати звіт, той змушений буде визнати, що ті, хто його уклали, не прогаяли марно часу в школі англійської дипломатичної служби!

„Об'єктивність“ вимагає — річ ясна — щоб „делегация мала повну можливість підтримувти зносини з опозиційною громадською думкою“; одже нас запевняють, що „вона постійно була з нею в контакті“. (Стор. 2). Однак читач книги не знайде в ній багато прикмет такого характеру, як що не вважати за контакт гидку комедію з меншевиком — ренегатом, який преділений був до делегації у Тифлісі. Розмова з цим „був-шим меншевицьким лідером“ — його імени, на жал, звіт не називає — показала для делегації виключно „інтересною“ (стор. 206, 212, 213) через те, що він „тільки останньої осені“ перейшов до большевиків. Досвід історії вчить нас, що новоохрещений вретик здебільшого буває більшом папістом, ніж сам папа; але делегація про це забула, і зізнання цього „свідка“ були вшановані записанням їх стенографічно.

Уяву про те, який взагалі міг бути „контракт з опозицією“, дає оповідання про те, як у Тифлісі арестовно було швейцара та служники готелю за їхню спробу передати делегації лист меншевиків. „У цьому одинокому випадку делегація установила, що цей факт дійсно мав місце; голо-

ту перевагу, що в офіційним виданням Сов. уряду. Це в: „Комерційний річник С. С. С. Р., складений Сегалем і Танталовим. Лондон. 1925. Він містить у собі, окрім даних про промисловість, сільське господарство, торгівлю та фінанси, також відомости про державний устрій, народню освіту та ин.

ва в супроводі двох фахівців одвідав грузинську чека і без великих труднощів добився увільнення тих людей“ (стор. 215).

„Кожен член делегації мав перепустку, котра давала йому право вступу до всякої державної установи, до фабрики, до клубу, шпиталю, поліції, до в'язниці чи приватного будинку без провідника і без заздзалегіднього попередження“. (Стор. 2). Цим дозволом користувались тільки „фахівці“, бо тільки вони володіли мовою. Але раз сталось так, що дозвіл okazaвся недійсним. Це було в Метехському замку в Тифлісі. Там на домагання допустити до політичних в'язнів делегати одержали відмову, а викликаний із міста комендант заявив, що такі одвідини допускаються лише на спеціальний дозвіл уряду. „Через те, що одвідини політичних в'язнів в таких умовах не представляли особливого інтересу, то від них ми одмовились“. (Стор. 216). І все-ж таки візита до замку мала серйозний вплив на „результати“. Про Метехський замок у звіті говориться так (стор. 215):

Х „Ареною дії більшости жахливих оповідань, які циркулюють у столиці Грузії, є Метехський замок. Ця середньовічна фортеця стоїть на крутій скелі, високо над ущелиною Кури. Це — політична в'язниця (охорону її повнить російське військо), в якій кілька сот в'язнів чекає на рішення суду по справі участі у повстанні. Кажуть, що й досі ще там кожного дня розстрілюють; без сумніву, звідти все ще відправляють засуджених до конц. таборів у Сібірі“.

Англійці, треба сказати, були тільки у дворі замку, але вони мали бесіду з молодими червоноармійцями, які стояли там на варті і „які не знали, хто ми такі“; цього було цілком досить

для членів делегації, аби вони стали твердити, що „сенсаційні поголоски, які циркулюють по Тифлісі, очевидно, неправдиві“ (стор. 216).

Але ще значно гірше, ніж оці методи офіційних реляцій,—це той дух Британського Міністерства Закордонних Справ, яким пересякнена вся книжка.

Хоч і втішним є сам факт, що два із авторів цієї книги знайшли шлях до робітничого руху, але все-ж таки вони ще не позбулись деяких особливостей, які вони придбали за час довголітнього перебування в рядах англійської бюрократії. Захоплення большевизмом якимось надзвичайно чудно переплутується у книзі з чванливістю тупого урядовця Міністерства Закордонних Справ, у котрого є два зовсім різних мірила: одно мірило прикладається до британців, „котрі ніколи не будуть рабами“, і зовсім инше мірило прикладається до „тубольців“, до населення чужих країн, для котрого, мовляв, цілком природними й задовольняючими умовами життя є неволя, що межує впрост із повним рабством. Простягаючи до якої-небудь колонії свою лапу, Британське Міністерство Закорд. Справ має на меті—бачте—тільки одно: осяяти світлом християнства бідолашних поганів та ушасливити нещасних дикунів благами культури. Воно дуже сумує, що тубольці не можуть зрозуміти й оцінити його добрих намірів та виявляють супроти нього чорну невдячність. Через те то й автори книги, що на протязі десятків років виховувались у цій школі, так добре розуміють високі почуття уряду С. С. С. Р. Місце „християнської цивілізації“ заступив лише „соціялізм“, яким уряд С. С. С. Р. ушасливив учора Грузію, а завтра ушасливить і держави Балтики. І так само, як зі здивованням та обуренням дивляться британські володарі на невдячних тубольців, так і автори книги див-

ляться на невдячних Грузинів, котрі продовжують мріяти про незалежність, не зважаючи на те, що їх ушасливлено „соціалізмом“!

Такого роду подвійне мірило лежить в основі цілої книги. На протязі довгих років за царизму автори книги уважали російських робітників та селян за рабів; для них ці робітники й селяне залишилися і тепер „тубольцями“, котрих не можна не замикати до в'язниць за безглузду й нахабну мрію про волю і права британського громадянина!

Читаючи цей звіт, слід усе пам'ятати, що престиж йому надають британські тред-юніони, а його рутинна й спосіб думання походять од пари демісіонованих урядовців дипломатичного уряду.

„Найбільш спірна точка“.

Самою постановкою проблеми в передмові автори книги йдуть просто до наміченої мети:

„Завданням цього звіту є огляд усіх позитивних і негативних наслідків нової урядової системи для російського народу та в'яснення того, які наслідки переважають.

В цьому розумінні найбільш спірною точкою є питання про степінь особистої політичної свободи, яка виникла в наслідок найновішої орієнтації російської революції, особливо з часу відступлення від методи воєнного комунізму. У цьому відношенні делегація принципіально приймає до уваги заяву нинішніх правителів, що сучасний режим є „диктатура пролетаріату“ під кермою комуністичної партії і що для „демократії“, як її розуміють в інших країнах, тут нема місця. Це означає відмовлення від принципу особистої політичної свободи, як його до цього часу розуміли. Практично це означає не тільки повний контроль над пресою, зборами, усім політичним апаратом, але й над школами, уні-

верситетами і армією. Само собою зрозуміло, що оцінку політичної системи, яка збудована на з'осередженні влади в руках меншости, найкраще можна зробити на підставі наслідків цієї системи. Цими власне наслідками, а не політичною філософією російського комунізму і займається головню цей звіт“ (стор. 2-3).

„Само собою зрозуміло, що оцінку політичної системи... найкраще можна зробити на підставі наслідків цієї системи.“ Користуючись такою дуже принадною для англійського уха фразою автори звіту елегантно обминають усі дражливі питання. Вони займаються „не політичною філософією російського комунізму“, а тільки „наслідками“, славнозвісними „практичними“ результатами, „фактами“. Із передмови ж довідуємось, що „комуністична організація все більше відокремлюється від уряду, все більше стає ніби релігією—своєрідною державною церквою, яка має своїм завданням виховувати людей“ (стор. 2) *). Хоч самі російські комуністи додержуються іншої думки, але „для делегації ясно, що сучасна комуністична система шляхом ріжних компромісів прийшла до такого стану, котрий не є власне комунізмом і котрий найкраще було б назвати певною формою державного соціалізму або державного капіталізму (стор. 4) На жаль, делегація не вважала за вказане рішити надзвичайно трудне, розуміється, питання про ріжницю між капіталізмом і соціалізмом; але в інших місцях звіту, а також у кінцевих підсумках на

*) В іншому місці (стор. 12) ця ж сама думка висловлена так: „В дійсності дуже можливо, що виникнення комунізму до певної міри найкраще можна зрозуміти, як новий релігійний орден, побудований на саможертві й дисципліні; так само й майбутність Комінтерну представляється не стільки у формі відділу пропаганди при політичній партії, скільки у формі ордену проповідників. Емісарів Леніна, дуже можливо, чекає у майбутньому доля, подібна до доктри місіонерів в Лойоли“.

стор. 171 ужито, безсумнівно, більш симптоматичного виразу — „державний соціалізм“.

Автори книги надзвичайно уперто переконують нас, аби ми „не вірити брехні, яка щодня поширюється, про те, ніби то робітники в С С С Р. живуть під таким самим гнітом і навіть користуються меншою свободою, ніж у нас“, бо ж „робітники — пануюча класа С. С. С. Р.; вони користуються правами пануючої класи“ (стор. 136). На доказ цього наводиться цілком серйозно такий дивовижний „результат“: В сільській школі, яку одвідали делегати, діти вчилися писати у зшитках, в котрих слова „Боже, царя храни“ були заліплені написом „колись ми були рабами, а тепер ми вільні!“ (стор. 136).

З диктатурою, як довготривалим станом С. С. С. Р. делегація легко примирюється. Вона впрост „приймає до відома“ заяву нинішніх правителів, що „сучасний режим є „диктатура пролетаріату“ під кермою комуністичної партії і що „демократії, як її розуміють в інших країнах, там нема“ (стор. 3). Вражіння делегації є таке, ніби цей довготривалий стан диктатури „мовчазно одобрюють совітські виборці“ (стор. 17). Турбує її лише одно питання, чи є „панування терору“ чи нема? На це питання вона дає таку урочисту відповідь:

„Щодо впертих тверджень преси, нібито сучасний режим С. С. С. Р. є „пануванням терору“, то делегація вважає за вказане категорично висловити своє переконання, що цьому щиро не може повірити жадна неупереджена людина, котра об'їздила Сов. Союз та розмовляла з його громадянами. Уряд, який виник через збройну революцію і який сам себе називає „диктатурою“, завжди викликає підозріння в тому, що одинокою його підпорою є насильство; така слава залишається за ним

ще довго після того, як подібний стан речей відійшов у минуле. Розуміється, багато заходів, яких уживають комуністи більше в наслідок страху, ніж любови до них, викликає невдоволення. Але ми сподіваємось, що ця й наступні глави примусять щонайменше задуматись над тим, що на „пануванні терору“ жадним способом неможна збудувати описаного в них режиму“, (стор. 17).

Тут правдою є те, що тільки на сам терор диктатура меншости не могла-б опертись у такій велетенській країні, як С. С. С. Р. Для цього потрібні ще й інші фактори. Найважливішим із них були за царизму та залишаються і за большевизму — пасивність та апатія селянства. Але та обставина, що є ще й інші фактори, зовсім не розрішає питання, чи є взагалі терор.

Наскільки при диктатурі меншости здійснюється терор, — це залежить од взаємовідносин сил та оцінки їх обома сторонами. Але припускати, щоб диктатура меншости могла існувати, а терор не існував-би, — принаймні потенційно, — це вже занадто наївне уявлення. Само собою розуміється, що терористичні акти для диктатури меншости тим менше потрібні, чим більше очевидна й тверда її міць та чим більше всі усвідомлюють собі можливість терору.

При виясненні питання про те, чи в совітських республіках є тільки можливість терору, чи він там і в дійсності існує, ми будемо користуватись відомостями, поданими тими, що „об'їздили Сов. Союз“. Ось невелика низка „результатів“, які зафіксовані у самому звіті:

Преса: „.... До цього часу опозиційної преси зовсім нема. Критика

комуністичної партії заборонена. Авторитет існуючого уряду обороняється всіма засобами і з найбільшою суворістю, (стор. 121.).

Цензура: „Для опублікування чого-б то не було в пресі треба просити про дозвіл на це у відповідній установі. При друкуванні книжок чи брошур рукопис, написаний машинкою, або коректурні відбитки повинно представляти до видавничого підвідділу для одержання дозволу на опублікування. Після виходу із друку книжку, на опублікування якої вже одержано було дозвіл, розглядає цензор. Таким чином перед цензурою відповідає не автор, а видавець і видавничий підвідділ“ (стор. 118).

Зібрання: „На практиці існує найпильніший догляд за зібраннями (стор. 3).

Тайне виборче право: „Вибори відбулись через піднесення вгору рук, як це практикується на всьому просторі С. С. Р.“ (стор. 213; порівн. стор. 10-12).

Самоозначення народів: „Республіки (Грузія, Абхазія і т. д.) теоретично мають право виступити із Союзу (стор. 207; порів. стор. 6.).

Червона армія: „Вона існує як неминуча необхідність для С. С. С. Р. Люде, що стоять на чолі управління і через це відповідальні за соціально-економічне життя країни, дбають про те, аби вжито було всіх заходів для охорони існуючого соціального ладу проти всіх ворогів, в тому числі і проти небезпеки контр-революції, та проти зовнішніх нападів на сов.

держави". (стор. XV).

Поліція: „Поліційне управління (Д. П. У.) несе також і політичну відповідальність: все ще відкриваються контр-революційні змови, які можуть, на вирок кримінальних судів, потягти за собою смертну кару“ (стор. 95).

35.
Чека: „Існує Закавказька чека для цілого Закавказького Союзу, а в її складі в Грузинська чека, якою кермують грузинські більшовики. Москва складає з себе всяку відповідальність за обидві ці установи. Але на чолі Закавказької чеки до недавна стояла особа, яка кермувала російською чекою в період розквіту її діяльності. Ця грузинська чека „зліквідувала“ повстання, і вона-ж є відповідальною за всі численні смертні кари і висилки. Суворе здушення повстання, яке зовсім не представляло великої небезпеки, чекисти оправдують звичайними в таких випадках аргументами“ (стор. 215).

Неприступний острів: „Ідучи до С. С. С. Р., делегація була добре поінформована про ті відомості, які курсували, щодо стану політичних в'язнів у старому Соловецькому монастирі на Білому морі. Бажання делегації надіслати туди своїх представників не зустріло заперечень, але вияснилось, що в цей час року до острова неможна приступити“. (Стор. 17).

Повстання у вересні 1924 р.: „Замішанина, яку причинило повстання, була незначна, але непропорційно-велика була втрата життя людей. Неможливо точно обрахувати число тих, що загинули, але цифра в

три тисячі, мабуть, є близькою до дійсної“ (стор. 211).

Професійні союзи: „Дальшим кроком було заведення примусового вступу до проф. союзів та придушення опозиції, яку до 1920 р. представляли меншевики. На жаль, скоро тільки це було заведено, зразу ж проф. союзи, як офіційні органи, стали втрачати контакт з масою безпартійних робітників та їх довіря“ (стор. 139).

Опозиція: „Ще й до цього часу опозиція засуджена мовчати.“ (стор. 14). „До 1920 р. існували ще рештки легальної опозиції в особі меншевиків та одного (лівого) крила соц. рев. Але під час гарячки воєнного комунізму ця опозиція засуджена була на нелегальне існування. І тепер нема жадної надії на можливість відродження опозиції через допущення меншевиків чи с-р-ів до конституційної праці. Маса членів цих партій тим чи иншим шляхом перейшла до большевиків, а лідери, які перебувають на вигнанні або сидять у в'язницях, занадто озлоблені, щоб від них можна було сподіватись якоїсь користи в майбутньому. В таких умовах організована опозиція могла-б виникнути хіба тільки в рядах самої комуністичної партії“ (стор. 15.)... „Однак подібного руху неможна сподіватись у недалекій будучині. В ся преса виступає проти цього руху (течія Троцького), з ним не зв'язано жадних популярних домагань, а заклик охороняти партійну єдність ще довго матиме велику силу, щоб поборювати спротивлення... Але добрі комуністи, які не є прихильниками Троцького, в інтимних бесідах

охоче визнають, що придушення всякої незалежної думки й особистої ініціятиви було помилкою“.

Одже всі опозиційні газети закриті; всі спроби відновити їх—безнадійні; тим хто висловлює опозиційну думку усно чи на письмі, загрожує висилка, в'язниця, вигнання; для тисяч людей ця загроза стала фактом— вони сидять по в'язницях, заслані на Сібір, Соловецькі острови; ті, що втікли закордон не мають можливості повернутись до батьківщини; поліція, чека, армія стоять на поготові, щоб зі зброєю в руках на приказ згори утопити в крові всякий опозиційний рух; тільки одно повстання у вересні (1924 р.) коштувало більше трьох тисяч трупів; партія і проф. союзи є монополією диктаторів; всі інші партії заборонені; внутрі самої правлячої партії притлумлюються всякі нахили до збочування і навіть лідера Троцького засаджено з поста та відправлено на заслання. Але не зважаючи на все це, „мандрівники по Сов. Союзі“ не бачили нігде й сліду терору! „Упертим твердженням“ європейської преси неможна „щиро повірити“!

Ця аргументація своєю якістю цілком дорівнюється знаменитій думці німецького обивателя, висловленій на користь абстиненції од уживання алкоголю: „ми маєм пиво, маєм вино, є в нас і горілка; хотів-би я, нарешті, знати, для чого потрібний людям неодмінно ще й алкоголь?“.

Не тільки існування організованої можливості терору, але й дійсні акти терору витикаються на кожному кроці. Тільки той, хто до такої міри жахається „політичної філософії“, що наперед уже „приймає до відома“ диктатуру і поза межами прояву цієї диктатури починає шукати „результатів“, — тільки той попадає в таке трагікомічне становище, що за деревами не бачить лісу. „Степень особистої політичної свободи“ — це є не „найбільш спірною точкою“, а взагалі не є спірною проблемою, бо навіть із звіту, складеного згідно з усіма правилами офіці-

озного підфарблювання, для кожної грамотної людини стає цілком очевидним факт, що в С. С. С. Р. жадної політичної свободи немає.

В и р а в д а н н я і м п е р і я л і з м у.

На ознайомлення з Грузією делегація затратила чотирі дні чи, точніше висловлюючись, вона перебула чотирі дні в Тифлісі, бо в Грузії вона нічого не бачила окрім цього міста та залізничного шляху, по якому, в цій часті мандрівки, потяг делегації йшов під охороною спеціального відділу червоноармійців. Як для 4 днів, то здобуті „результати“ справді вражаючі: у розділі про Закавказзя та Грузію книга дійсно досягає своєї кульмінаційної точки. Бо-ж тут „фахівці“ попали в знайомі обставини, в рідну їм стихію; тут вони мали нарешті добру нагоду виявити цілком щиро своє повне співчуття захватницькій імперіялістичній політиці, зрозуміння якої придбали вже давніше на службі Британського Правительства. Тут уже М а к - Д о н е л л мав можливість безпосередньо використати той досвід, який він придбав у Грузії, будучи „офіційним учасником британської окупаційної армії“, для того, щоб зробити підсумок „наслідків“ окупації Грузії російською армією. Олже делегати британських тред-юніонів, „бажаючи виробити собі правдиве уявлення про грузинські справи, не схотіли відмовитись од тих вигід які давала їм надзвичайна поінформованість (Мак-Донелла) в місцевих справах та особисті його звязки“; його взяли з собою на Кавказ, хоч „до відома делегації було подано, що сов. уряд не бере на себе відповідальности за безпечність цього фахівця на Закавказзі“. „Але фахівець згоден був ризикувати“, і делегація з задоволенням констатує, що „від моменту прибуття на Кавказ він цілком свobodно й без перешкод та будь яких неприємностей обертався в колах своїх давніх знайомих“ (стор. 215).

Цей розділ про Закавказзя та Грузію просто

неоцінним з погляду імперіялістичної політики Великої Британії та інших капіталістичних держав, бо не залишилось ні одного аргументу на користь імперіялізму, який-би не був оправданий в цьому розділі в імені англійського професійного руху. Починаючи від дрібничкових і лукавих випадів проти „проводарів, які комфортно живуть собі у Парижі“ (стор. 212) включно аж до цілковитого одмовлення народів права на самоозначення—в цьому розділі можна знайти все, що потрібне кожному імперіялістичному урядові для аргументації на користь його завоювницької політики.

Укладаючи цей розділ, автори його, очевидно, мали на увазі настрої бувшого міністра колоній Томаса та його ближчих прихильників, для яких так зрозумілими і дорогими є потреби британського імперіялізму. Вони переконуючо доказують цим людям, що Росія, в суті річі, робить те саме, що їм здається цілком природним і samozрозумілим щодо колоній Великої Британії. І треба признати, що відносно Томаса ця аргументація цілком правильна. Крайнє праве крило англійського робітничого руху позбавлене морального права оскаржувати імперіялістичну політику інших держав.

Але сам характер аргументації змушує зробити також ще й інший висновок: несподівано виявляється, що й так зване крайнє ліве крило англійського робітничого руху стоїть на зовсім однаковій позиції з крайнім правим крилом. Визнаючи доказову силу аргументів на користь імперіялізму, Томас і Персель виступають як одноступні: Томас обороняє імперіялізм Великої Британії, а Персель обороняє імперіялізм Сов. Росії; але обидва вони обороняють його. І тому то ця книжка, видана в імені бра-

танських тред-юніонів, знаменувала б справжню трагедію, коли б опріч Томаса та Персея серед англійського робітничого руху не було відважних і чесних борців проти імперіялізму, — борців, які провадять боротьбу там, де її найтяжче провадити, власне у своїй власній державі, але які не можуть мовчати і тоді, коли імперіялістичні ідеї ввозяться як контрабанда окремим шляхом через Сов. Росію. Ми охоче передрукували б тут увесь цей розділ, як ж а х л и в и й приклад, бо кожен уступ цього розділу є оправданням імперіялізму. Але доводиться обмежитись лише наведеним деяких цитат, котрі характеризують основні думки:

Більшість Грузинів за незалежність:

„Народ ніколи не забував, що в середні віки Грузія була незалежна, і хоч насильне прилучення до російської держави відбулось більше, як сто років тому, але Грузини продовжували боротись за свій повний суверенітет“. (Стор. 217).

„Не підлягає сумніву, що меншевицький уряд стояв на політичній платформі, яка більше відповідала настроям цілої Грузії, ніж це є з нинішньою платформою большевицького уряду“. (Стор. 208).

„Повстання (у вересні 1924 р) користувалось, мабуть, співчуттям більшості Грузинів і було б ними підтримане, як би успішно закінчилось“. (Стор. 211).

Перевага анексії: мир і добробут.

„Хоч делегація і не мала часу, щоб скласти докладні анкети, але вона в питанні про становище Грузії прийшла до висновку, що

для трудящих мас Грузії приєднання її до Сов. Союзу має різнородні позитивні сторони, а в тому числі забезпечення миру та добробуту. Гарантія, яка забезпечує „домініону“ спокійне користування автономією, мало чим одріжняється від повного суверенітету. З погляду матеріального добробуту треба визнати, що перевага включення до Союзу в більшою, ніж негативні його сторони“. (Стор. 213).

„Одже резюмуєм: утворення федерації та приєднання її до С. С. С. Р. для народів Закавказзя оказалось дуже благодотворним. Політично воно покляло край згубним війнам між ними та дало їм захист проти інвазій та інтервенцій; економічно воно забезпечило їм потрібний для їхнього існування обмін нафти та мінералів на хліб“. (Стор. 207).

„Історія Грузії від часу її приєднання до С. С. С. Р. була порівнюючи мирна і щаслива“. (Стор. 208).

„Хто знав становище краю раніше і бачив його тепер, той не може не признати, що матеріально він тепер розквітає, як ніколи за меншевицького уряду“. (Стор. 210).

Негативні сторони приєднання: тільки де-які незручності.

„.... Дійсною причиною невдачі повстання у вересні 1924 р. було те, що в Грузії нема активного невдоволення совітською системою, а тільки відчувається де-які незручності (a certain discomfort) та існує антипатія до Росії“. (Стор. 212).

„Та й зрештою інтереси робітників і селян Кавказу і всього світу вимагають, щоб Закавказька Федерація залишилась у складі С. С. С. Р. та щоб Кавказ ніколи більше не був ареною конкурентійних мілітаристичних окупацій і расових воєн“. (Стор. 217).

Хто коли-нибудь читав в офіційних синіх книгах міркування про долю британських колоній, той знає всі ці штучки і знає їх творців: тубольці, мовляв, у переважаючій своїй більшості до такої міри тупі й безглузді, що вперто боронять свою незалежність; але імперіялістичне правительство все ж таки не перестає виконувати велике діло християнської любови до ближнього. Воно нещасним тубольцям „забезпечує мир та добробут“; воно дає їм „захист проти інвазій та інтервенцій“; воно утворює справжній „матеріальний добробут“ в краї. Воно не жалує нічого для користи тубольців, а через це цілком, мовляв, справедливим було-б, щоб і тубольці зі свого боку також зносили покійно „деякі незручності“ та вчилися приглушувати в собі „антипатію“ до чужинця, бо ж зрештою інтереси не тільки тубольців, але й всього людства вимагають, щоб „анексія була задержана“.

Ми не будемо згадувати тут про все те, через що цей розділ книги є страшною ганьбою для робітничого руху; але неможна обминути одного пункту. Найбільш ганебним із усього того, що сталося під час вересневого повстання в Грузії, було навіть не те, що більшовики взагалі масово розстрілювали людей, але те, що вони розстріляли заложників, які сиділи по в'язницях уже задовго перед початком повстання і через те не могли мати до нього жадного відношення. Тифліські більшовицькі га-

зети з офіційними звідомленнями про ці розстріли були вже в оригіналах у Лондоні за кілька тижнів перед відїздом делегації. Була й тифліська большевицька „Рабочая Правда“ від 11 вересня 1924 р., в якій була надрукована просто неймовірна промова большевицького проводаря Кахіяні, котрий знущався з меншевиків за те, що вони „згідно з демократичними принципами не покарали на смерть ні одного із наших (т. т. большевицьких) товаришів, хоч ми їх самих розстрілювали сотками, в тому числі і членів їхнього Центрального Комітету“. Ця промова відома була в Лондоні. „Daily Herald“ надрукував відповідне її місце 6 жовтня 1924 р. А що ж пишуть автори звіту про цей найогидніший епізод із грузинського повстання?

„Замішанина, яку спричинило повстання, була незначна, але непропорційно-велика була втрата життя людей. Розстріл меншевиками 18 заложників розлютив большевиків. Найжахливіші події відбулись в ці дві партизанської війни по глухих селищах; там війна була жорстока, як і взагалі в цих місцях. Неможливо точно обрахувати число тих, що загинули, але цифра в 3000, мабуть, є близькою до дійсної“ (стор. 211).

Большевики розстріляли заложників; вони офіційно опубліковали про це з метою застрашування, але „об'єктивність“ англійських фахівців примушує їх ані словом не згадати у своїх „результатах“ про замордування заложників большевиками і, навпаки, записати на кошт меншевиків те, що в дійсності dokonали большевики. Це фальшування — найбільше досягнення цього ганебного документу!

Англійський експерт перекручує факти, щоб досягти зрозуміння для бідних большевиків, кот-

рих ганебний факт замордування заложників мусів „розлютити“. Він має рацію. Замордування заложників лютить кожну культурну людину. Правда, коли ми вперше обурювались тим, що Габсбурські кати під час війни мордували заложників із сербського населення, то ми і не підозрівали, що десять років пізніше нам знов доведеться почути про подібну ж ганебність і що ми ще більше будем нею вражені, бо вона твориться вже не в імені абсолютного монарха, а фальшиво прикривається іменем пролетаріату!

Виправдання реакції.

Автори книжки дуже зручно роблять не один раз порівняння з часами царизму. Коли доводиться говорити про політичні утиски в С. С. Р., вони згадують про те, як було за часів царизму, і доказують, що й тепер не гірше. Напр. про свої одвідини знаменитого Зимового Палацу в Ленінграді вони оповідають так: „Ми одвідали місце побоевища кривавої неділі (9 січня 1905 р.), увійшли до середини (палацу) і зайшли до кімнат, де був даний наказ нищити людей, які не просили нічого більшого, як тільки одного визнання політичних прав. Чи треба говорити про те, яке почуття ненависти до старого самодержавного режиму опанувало нас!“ (стор. XXII). Репродукція Гапонового походу до Зимового Палацу поміщена як перша ілюстрація до звіту.

Хоч і як втішним є сам факт, що приваймні в історичній перспективі автори звіту відчують ненависть до деспотизму та утисків, але неможна не висловити жалю з приводу того, що вони не звертають своєї уваги на ті країни, які ще й тепер стогнуть під владою реакційного деспотизму та гніту. Бо-ж справді, звіт дає дуже цінну підтримку не тільки імперіалістичному касіта-

лізмові, але й Мусоліні, Горті та всій фашистській реакції. Звіт, який так легко примиряється з усіма формами політичної безправності, як до вго тревалого стану; який цинічно заявляє, що ця „правительствена система може зберегти свою життєвість і без звичайного стимулу офіційної опозиції (стор. 13); який запевняє, що систему цю „ніяк неможна назвати недемократичною в найширшому розумінні цього слова“; який не знаходить ні одного слова заперечення проти політичної неволі; — такий звіт, розуміється, блискуче можна використати для аргументації на користь контр-революції.

Ми не будем задержуватись над докладнішою характеристикою відношення делегації до політичних в'язнів Їй зовсім не імпонують „жалісні балачки (sobstuff) про в'язниці“. (Стор. 210). Сконстатуємо одно тільки: делегація взагалі не цікавилась цією найсерйознішою проблемою; вона не нав'язала стосунків ні з одним із тих в'язнів, які сидять у в'язницях тільки за те, що відважились висловити інші думки, ніж це приписано диктаторами. Членів делегації водили тільки до Бутирської в'язниці „до найнебезпечніших ворогів нинішнього уряду“, — соціалістів-революціонерів, які свого часу засуджені були на смертну кару, але потім були помилувані в момент, коли мали розпочатись переговори большевиків з англійським робітничим урядом. Делегати докладно балакали з ними та прохали, щоб їм дозволено було одержувати закордонні робітничі газети, „але делегація не вважала за можливе за даних умов брати на себе серйозну відповідальність та домогаться увільнення таких непримиримих (irreconcilables) людей“ (стор. 16). Володарі С. С. С. Р. мають тепер висновок цивілізованих Англіїців, що держати „непримиримих“ замкненими навіть після скінчення терміну кари, встановленого судом, — річ цілком нормальна. Горті та Мусоліні затямлять собі

цей вираз „непримиримі“ та вже по-своєму скостяться ним при всяких вимогах амнеції!

Не будем переказувати всі окремі місця звіту, які можуть придатись реакції; наведем тільки ще один приклад:

Як ми вже довідались із одної наведеної вгорі цитати, на всьому просторі С. С. С. Р. вибори відбуваються через „піднесення рук“. На оборону цього порядку голосування звіт наводить таке знамените пояснення: „очевидно через те, що нема жадної можливости економічно тиснути на виборців, умови виборів у С. С. С. Р. є такі, що в тайному подаванні голосів нема ніякої потреби“. (Стор. 10).

Отож власне! Звідки, справді, візьметься у когось в С. С. С. Р. потреба тайного голосування? Можливости економічно натискувати нема,— так про що ж тут балакати?! Цілком певно, що нашому „мандрівникові по С. С. С. Р.“ дійсно балакати нема про що! Ми ж бо вже знаєм, що факт диктатури він „прийняв до відома“ ще перед тим, як почав досліджувати; всій його методі дослідження протирічила-б спроба зайнятись „політичною філософією“ та задуматись над тим, чи не є в кінці кінців джерелом тиснення сама диктатура. Тільки одного якось разу, в Грузії, „мандрівник“ починає навіть де що ніби-то розуміти і вважає, що при голосуванні способом піднесення рук „без сумніву не останню ролю грає страх перед иншою напівю та пануючою класою, а головню перед чекою“. (Стор. 214). Але він негайно себе заспокоює тим, що „коли-б вибори були тільки порожнім фарсом, то трудно було-б зрозуміти, через що таке велике число виборців бере в них участь“. (Стор. 214). Але й тут для „мандрівника“ закритий шлях до глибшого дослідження питання про те, чи нема певного рода звязку між диктатурою та

участю у виборах, бо це знов же таки область „політичної філософії“. Одже тільки і залишається один „результат“—протиголосування через піднесення рук висловлюватись, мовляв, не доводиться.

Як же-ж задоволений буде граф Бетлен своїми англійськими союзниками! В Угорщині нема ні одної людини, яка не розуміла-б, що ціла система Горті лясне в той самий день, коли вдасться перевести вибори т а й н и м г о л о с у в а н н я м. Але хіба цей „мандрівник по С. С. Р.“ знає що-нибудь про боротьбу народів проти політичного утиску? Хіба він що знає про те, скільки з'усиль приклав пролетаріят у боротьбі за т а й н е голосування, особливо-ж у тих країнах, де панувало фєвдальне дворянство? Коли-б він брав у тій боротьбі хоч найменшу участь, то соромився-б з такою легковажністю боронити одверте голосування, а тим самим наносити з-заду удар пролетаріатові кожної країни, де панує білий терор.

Але історію держав континенту він знає так-же мало, як і історію робітничого руху своєї батьківщини.

Англійська робітнича класа мала ту перевагу, що більшу частину політичних свобод вона одержала вже як готовий дар, приготований буржуазною революцією. Та хоч як мало усвідомлює вона собі тепер все величезне значіння боротьби за політичну свободу, але й на початку її власної історії ця боротьба ще провадилась з найбільшим завзяттям.

Англійський робітник 30-х років мин. століття болоче відчував брак власної своєї п р е с и. Тоді він не мав її не через те, що її забороняли, або була цензура чи диктатура, а тільки через одну, здавалось-би, зовсім невинну, особливість тодішньої фінансової політики: існу-

вав гербовий податок на газети. Початок робітничого руху в Англії відзначився найзв'язтішою боротьбою на протязі п'яти років (1830-1835) „за утворення незалежної преси“. Головним діячем у цій боротьбі був О'Бріен, який видав першу англійську робітничу газету під назвою „Poor Man's Guardian“ („Сторож бідного люду“), не оплачуючи гербового податку „проти закону, щоб випробувати силу права, протиставленого насильству“.*)

Під час цієї кампанії в Лондоні відбулись 12 лютого 1834 р. робітничі збори, на котрих була ухвалена „Хартія прав людини“, яку склав Бронтер О'Бріен. П'ятий із 17 пунктів Хартії був формульований так: „Всебічна й необмежена свобода висловлення думок“. Скоро після цього навкруги цього домагання свободи висловлення думок розпочалась практична боротьба. В ті роки англійським робітникам доводилось боротись не тільки за пресу, але й за право зібрань. Під час цієї боротьби робітників їх лідер Вільям Ловет 6 серпня 1839 р. засуджений був на

*) Докладніше про це написано в книзі Германа Шлютера „Рух чартистів“. Нью-Йорк. 1916р. В цій книзі пишеться між иншим: „Лондонські робітники основували союзи, улаштували демонстрації, зібрання, складали петиції до парламенту з домоганням скасування газетного податку. Число засуджених в цій боротьбі проти газетного податку було велике. Заснований був „фонд жертв“ (victim fund), який складався із щотижневих одчислень. Із цього фонду виплачувались штрафи та давалась допомога засудженим. Гетерингтон два рази був засуджений до в'язниці на 6 місяців і один раз на рік; поліція гонилась за ним по цілому краю, так що він змушений був жити цілий рік під чужим іменем, Вільям Карпентер одсидів 6 місяців, Джемс Ватсон—2 рази по 6 місяців. Часто конфіскували газети і папір. Переслідування були марні. Відважні борці за дешеву пресу були непереможні, і в кінці кінців уряд змушений був поступитись: в 1836 р. газетний податок зменшено з 4 до 1 пенса, а кідька років пізніше його зовсім скасовано“ (стор. 63-64).

1 рік ув'язнення. В своїй промові перед судом присяжних у Варвиці він гостро критикував усі спроби „під будь яким претекстом обмежувати право мільонів людей вільно висловлювати свої думки на зборах“. Основою величнього руху чартистів була боротьба за виборче право. Із 6 пунктів хартії 1838 р., яка дала назву славнозвісному рухові робітників [хартія—англ. charter; звідси—чартист, ц. т. сторенник хартії—Пер.] в четвертому пункті написано було: „Т а й н і ви б о р и з а п и с к а м и“. Лише 34 роки пізніше після упертої боротьби це домагання було в Англії здійснено.

Більше як ці століття англійським робітникам уже не доводилось провадити серйозної боротьби за політичну свободу. Про багатьох із них можна сказати словами поета: „Хто тебе ніколи не втрачував, той і не оцінить тебе“. Часто вони навіть уявити собі не можуть, що політична свобода в реакційних країнах—і, на жаль, в сучасному С. С. С. Р. так само, як і за царизму—все ще дуже далека навіть од того рівня, від якого англійські робітники почали свою боротьбу 95 років тому назад. І через це цілком натурально, що більш солідарними з колишніми чартистами почувають себе „тубольці“ інших країн, ніж сучасні англійські пролетарі. Робітники тих країн, де нема політичної свободи, знають добре, що досягнення соціалістичного устрою ставить перед ними безпосереднє більш широкі завдання, ніж звичайне досягнення політичної свободи. Але разом з тим вони розуміють, що всюди, де ще панує політичний гніт, іти до соціалізму можна тільки під тим самим бойовим гаслом, яке лунало в 40-х роках минулого століття по всіх містах Великої Британії: „Хартії, повної хартії і нічого окрім хартії!“

Обидва найважливіші з політичного погляду „висновки“ звіту наповнені похвалою на адресу устанав С. С. С. Р.

В „загальних висновках“ першої глави говориться:

„Одже думка делегації є така, що совітська урядова система та її конструкція конституційних і громадянських прав ні в якому разі не є недемократичною в найширшому розумінні цього слова; вона в багатьох випадках дає окремій особі більш реальний і більш розумний спосіб участі в громадських справах, ніж це є при парламентаризмі та пануванні партій. В інших випадках ця участь строго обмежена. Але все-ж таки ця система, яка ще й досі знаходиться під щільним контролем її творців, має мовчазне призначення з боку совітських виборців... При цій конструкції існують такі самі,—а може ще й більші—можливості, як і при всякій іншій системі, щодо народнього правительства, політичного миру та соціального прогресу“. (Стор. 17).

Так само й у загальних підсумках, підписаних всіма членами делегації, (стор. 171) робиться такий висновок:

„Хоч урядова машина (С. С. С. Р.) ґрунтовно різниться від машини інших держав, але працює вона, видимо, добре; утворений нею уряд не тільки в усіх відношеннях кращий за всякий інший уряд, що коли-небудь був у Росії, але й виконував та виконує таку працю, яка була й є не під силу для інших навіть старіших державних систем. Під впливом цих благод-

ворних результатів уже всі, за винятком
хіба незначної меншості, примирились з
цією системою і з окотою відмовились од
прав на опозицію, які мають велике значін-
ня для політичної свободи в інших дер-
жавах. Ця система не викликає жадного
спротивлення почасти через те, що ці пра-
ва при совітській системі компенсо-
вані іншими правами, які ма-
ють більшу цінність, почасти ж
через те, що за останній час помічається
постійна тенденція до їх відновлення“.

Що політичні права можна компенсувати
„іншими правами, які мають більшу цінність“,
це є давно знана крутя „овіченого“ абсолютиз-
му. Політична свобода доповнюється соціальним
визволенням, але ніколи політичну свободу не
може „компенсувати“ соціальний прогрес.

До всіх отих міркувань про компенсацію
відсутності політичної свободи „правами, які ма-
ють більшу цінність“; про „більш реальний і більш
роаумний спосіб участі в громадських справах“,
ніж це є в парламентарних державах; про „може
ще й більші можливості... щодо народнього
правительства, політичного миру та соціального
прогресу“,—до всіх отих міркувань зовсім не
пасує вступ книжки, де пишеться так:

„Британська делегація не хоче висту-
пати в ролі оборонця принципів та практи-
ки російського комунізму; але ще мен-
ше вона хоче пропагувати при-
кладання їх у Великій Брита-
нії.“

„Метою цього звіту є, насамперед, пере-
конати британських виборців у тому, що
російська революція в жадно-
му зв'язку не стоїть з британ-
ською еволюцією“. (Стор. 1)

Протиріччя між вступом та кінцем звіту цілком явне. Пояснити це можна двома способами. Або вступ написаний несеріозно та призначений для заспокоєння читача з метою довести його непомітно до „висновків“, що порядки С. С. С. Р. є кращі за англійські порядки; або-ж вступ написано щиро, а в такому разі кінець книжки свідчить про те, що прикладається два мірила; одно для британців, друге для тубольців. Для останніх система С. С. С. Р. є, мовляв, зовсім придатна, але що-до Великої Британії, то про неї не може бути мови.

В дійсності-ж звіт це справді блискучий твір большевицьких режисерів. Уся балаканина про „результати“ призначена для наївної англійської публіки; аранжери-ж із числа російських большевиків прекрасно знають, що справа зовсім не в тому, а де в чому іншому. Не „російські результати“ мають виправдати большевизм у Великій Британії, а якраз навпаки: участь Великої Британії у світовій революції має виправдати російський експеримент. З „результатами“ в самому тільки С. С. С. Р. большевики морально не могли-б існувати. Їм потрібна ідеологія, котра всі ганебності, що творились та ще й тепер творяться в С. С. С. Р., виправдувала-б тим, що вони необхідні для світової революції. А через це власне, хоч звіт і не має найменшого значіння для вивчення того, що справді діється в С. С. С. Р., але він є прекрасною зброєю в руках большевиків для їхньої роботи в Англії.

Хто хоче довідатись, про що в дійсності мріють большевики, тому слід прочитати Зінов'єва *) про єдність міжнародного проф. руху, виголошену ним в липні 1924 р., в якій він, твердо переконаний, що цілий світ складається із анальфabetів, з властивою йому безпардонністю накреслює свої плани:

*) Гр. Зиновьев. К единству международного профдвижения.

„В Англії ми спостерігаєм тепер початок нової доби робітничого руху. Ми ще точно не можемо сказати, звідки прийде масова комуністична партія в Англії: чи прийде вона тільки дверима Стюарта, Мак-Мануса, чи може й іншими якими-сь дверима. Дуже можливо, товариші, що масова комуністична партія може з'явитись ще хоч з одних дверей. На це треба вважати.

Те, що тепер відбувається в Англії, має що найменше таке саме історичне значіння, як те, що відбувається в інших державах Європи. Що-ж є нового? Це-те, що Амстердамський Інтернаціонал починає розвалюватись; що всередині англійського робітничого руху почався дуже поважний процес. Я не роблю собі ілюзій. Я, розуміється, певний, що англійські ліві, звичайно, не є революціонери, що тимчасом вони не кращі за „лівих“ соціал-демократів. Але вже сама їх поява є поважною подією. Це ми повинні зрозуміти, бо інакше ми не створимо в Англії масового пролетарського руху, а тим більше не викличем там пролетарської революції“

Нема більшого противенства, як між московськими господарями та їх англійськими гістьми; між Росіянами, які в нескінчених дискусіях докопуються до глибини всіх проблем, і Англійцями, які не вдаються у „політичну філософію“, а відразу виставляють свої „результати“. І подібно до того, як Англійці зневажливо дивляться на „теорію“ Росіян, так само й Росіяне зневажливо ставляться до „практичності“ Англійців. Але щодо цієї подорожі та цього звіту, то тут Росіяне (а, може, члени якої-сь більш спритної нації? — Пер.) показали свою перевагу не тільки в теорії, але й на практичних вислідах. Делегати проф. союзів опинились у становищі не дієвих осіб, а не свідомих маріонеток.

Англіїці прибули до С. С. С. Р. з власними своїми проблемами. Вони прибули під вражінням скаженого походу наклепництва, яким рушила проти них англійська буржуазія під час останніх виборів. Все, що нам уже було відоме із довголітнього досвіду щодо наклепництва, — соціалізм це в, мовляв, загибель культури, він заводить спільність жінок та нищить релігію, — одним словом, увесь той ідіотизм, який на протязі десятків років грав ролю у виборчих боях на континенті, упав під час останніх виборів на англійську партію, бо тоді вперше її серіозно стали ототожнювати з соціалізмом. І всі ці наклепи допасовували до С. С. С. Р., де, мовляв, „соціалізм в довершений“. Бо ж політична боротьба розгорнулася якраз навколо англо-совітського договору, навколо того питання, якого позитивного рішення домагались соціалісти всіх країн, — власне, що інші держави повинні визнати С. С. С. Р. та що вони не мають права відмовляти большевицькому С. С. С. Р. того, що охоче давали царській Росії. *)

Цим власне і пояснюється те, що автори звіту постійно покликаються на свої спостереження з метою ствердити, що предмети мистецтва революцію не знищені, що релігія вільна так само, як і в Англії, та

*) На жаль в питанні про визнання *de jure* С. С. С. Р. соціалісти також не уникли прикладання принципу „двох мірил“. Не підлягав сумніву, що коли-б царська Росія загарбала якусь чужу країну чи мілітарно її окупувала, напевне можна сказати, що всі соціалісти однодушно запротестували-б проти того, а не домагались-би санкціонування подібного прояву царського імперіялізму. Коли-ж большевики збройно окупували Україну, Білорусь та ин., то проти червоного імперіялізму не тільки не почулось протестів з боку соціалістів, але пізніше вони домагались визнання цілого С. С. С. Р. без жадних гарантій права націй на вільне самоозначення. Де-що янакше поставились європейські соціалісти до окупації Грузії, але все-ж таки не поставили умовою визнання С. С. С. Р. попереднє увільнення її від окупації російським військом.

— Перекл.

що щільність жінок не перевищує міри, звичайної для всіх християнсько-капіталістичних держав.

Зрештою, в поведінці англійських делегатів виявляється у примітивній формі той великий історичний факт, що англійські робітники починають серйозно думати про здійснення соціалізму. „Теорія“ для них є річчю чужою; ось там, у С. С. С. Р., вони на власні очі бачили живих людей, котрі заповнюють, що їхній економічний лад побудований на принципі: „хто не працює — той не їсть“. Одже це відкриття соціалізму в С. С. С. Р. практичним Англіяцям представляється вже „результатом“. Але вся протилежність континентального робітничого руху і руху англійського полягає в тому, що вони говорять про цілком різні проблеми. Перед Англіяцем большевизм поставив елементарне питання: чи соціалізм має право на існування, чи не має? Континентальний соціаліст цю проблему вже давно рішив; для нього на основі його теоретичних переконань здійснення соціалізму не підлягав сумніву. Перед ним стоїть уже питання вишого порядку: чи є большевизм правильним шляхом до соціалізму. Для англіяця, який починає цікавитись питанням про правильний шлях тільки тоді, коли вже зовсім налагодився в дорогу, увесь російський експеримент зовсім не є питанням тільки про шлях, — хоч правда, для Великої Британії він цей шлях категорично відкидає. Про те, що-б могло означати „панування пролетаріату“ в Англії, значно більше говорить йому блискучий парад каналів Вуденого, „шефом котрої є голова ВДЦПС,“ ніж Маркс та вся соціалістична теорія *)

Нахил англійських робітників до соціалізму був і є тою серйозною базою, на якій ґрунтується-

*) Варго прочитати описання цього параду (стор. ХІ), улаштованого для делегатів у першу неділю перебування їх в С. С. С. Р.

ся вся наша певність в остаточній перемозі. Головною хибою Ленінової історичної перспективи було нерозуміння ним того, що такий нахил не може статись в Англії в часи імперіялістичного захоплення перемогою, що мусять минути ще роки поки це стане можливим. Тепер Зінов'єв бачить, що наближається вже те, чого ми все сподівались; одже він думає, що йому вдасться використати цей нахил для своїх цілей. Але, якщо Ленін помилявся щодо темпу, то Зінов'єв помиляється щодо методів, придатних для Англії. Російському мужикові можна було накинути ярмо диктатури; але коли-б таку спробу серіозно зроблено було в Англії, то це викликало-б страшне обурення й огиду, і всі ті Англіїці, які так легко миряться сьогодні зі скасуванням свободи для інших народів, були-б у перших рядах борців за свою свободу.

Як всюди, так і в Англії, Зінов'єв може підготовляти тільки поразки у визвольному рухові пролетаріату. Большевицькі інтриги можуть дещо перешкодити та загальмувати цей визвольний рух, але надовго затримати його вони не зможуть. Соціалізм іде в Англії, але він переможе під прапором демократії.

З цього погляду і сам звіт є показчиком надії пролетаріату на майбутнє, яке симптом народження серед англійських робітників інтересу до соціалізму. Звичайно, симптоматичним являється не те, що сказано в звіті словами, а ті тенденції, які породили саме його написання і які сильно захоплюють англійські робітничі маси.

У звіті виявилась у повній мірі „втворена англійським емпіризмом обмежена метода думання“, як назвав її Енгельс. Англієць бачить тільки свою „точечку“, котра його в даний момент якраз цікавить, і більше він рішучо нічого не бачить. Захоплений тим, що відкрив соці-

ялізм, він зовсім не помічає того, що безкритично вихваляючи все „російське“, він зраджує всі старі здобутки робітничого руху. Він бачить тільки свою власну сираву — необхідність здійснити в Англії соціяльне визволення — і ні на один момент не задумується над тим, що не об'їдну передумову для здійснення соціялізму, — власне політичне визволення, яке для нього особисто є безсумнівною цінністю, — в інших країнах доводиться ще здобувати або принаймні вперто обороняти.

Якщо соціялісти інших країн не зможуть зрозуміти, чому в цьому звіті нема навіть натяку на зрозуміння їхніх страждань та їхньої боротьби; якщо вони злобитимуться на авглійських професіоналістів за те, що ці кидають їм під ноги каміння; якщо ті переконані соціялісти, які страждають по в'язницях та на засланнях в С. С. С. Р., почують себе зневаженими й ображеними, будучи свідомі того, що вони чесно й правильно, ніж большевики, служать справі соціяльної революції; якщо вони стоятимуть перед небезпекою втратити навіть віру в міжнародню солідарність пролетаріату, бо почувають, що їх покинули делегати найстарішого професійного руху, на якого об'єктивність вони сподівались; — тоді нехай всі вони пригадають собі, що висока ступінь розвитку продукції в Англії до цього часу тільки в квантитативному відношенні виявлялась у широкому робітничому рухові, але квалітативно вона ніколи не виявлялась у відповідно-високому розвитку пролетарської ідеології. Більше того: англійський робітничий рух у певному розумінні все стояв на нижчому ступні розвитку, ніж рух інших країн.

Приймаючи це до уваги, до делегатів британських проф. союзів слід прикласти старі, але невмирущі слова: простіть їм, бо не відають, що творять!

Важніші друкарські хиби.

Стор.	Рядок	Надруковано:	Повинно бути:
	ст.	зн.	
2	—	2 тичну	тичну
3	19	— час	час
4	—	2 вого	того
9	1	— відзначається	відзначається
9	3	— виявляється	виявляється
9	8	— укладли	укладали
9	17	— преділений	приділений
9	20	— жал	жаль
9	—	15 біл-	бідь-
9	—	14 шом	шим
9	—	12 стенографічно	стенографічно
9	—	9 служники	служника
10	2	— чека	чеку
17	—	3 нача	нача
24	—	12 задержана	задержана

